

UČEBNICE ZEMĚPISU: JAK JI VYBRAT A JAK S NÍ PRACOVAT

Petr Knecht

Učebnice je možné bez nadsázky označit jako jeden z nejdůležitějších a nejvyužívanějších didaktických prostředků ve výuce zeměpisu (geografie) u nás i v zahraničí. Ačkoliv je k dispozici poměrně malé množství poznatků o tom, jak čeští učitelé pracují s učebnicemi v hodinách zeměpisu, můžeme konstatovat, že podíl práce s učebnicí v hodinách zeměpisu je v České republice výrazně nižší, než se všeobecně předpokládá. Je otázkou, proč tomu tak je. Důvodem je zřejmě skutečnost, že některé učebnice jsou zejména pro slabší žáky příliš obtížné a nesrozumitelné, tudíž práce s nimi ve výuce není z pohledu učitelů oblíbená a často využívána.

Některé výzkumy naznačují, že učitelé chápou učebnice pouze jako podporu své vlastní práce a využívají je pouze jako zdroj informací během přípravy na výuku. Někteří z nich se také domnívají, že jejich hlavní a přednostní úloha spočívá v prezentaci určitého obsahu (tématu) v učebnici žákům. Během přípravy na vyučovací hodinu čeští učitelé obsah učebnic výrazně neupravují. Zkracují nicméně rozsah učiva, vybírají z učebnic to, co je dle jejich názoru základní, zpřehledňují učivo (např. shrnujícími zápisy na tabuli), učivo se snaží žákům prezentovat srozumitelnější a zábavnější formou a vynechávají příliš složité otázky a úkoly. V konečném důsledku se v samotné vyučovací hodině s učebnicí téměř nepracuje, popřípadě učebnice slouží k zaměstnávání žáků např. během ústního zkoušení.

Nyní je třeba položit si důležitou otázku, pro koho jsou učebnice především určeny (zde je třeba upozornit, že *především* neznamená *výhradně*). V současnosti převládá mezi odborníky přesvědčení, že prioritními uživateli učebnic by měli být především žáci. Tvorba, výběr i hodnocení učebnic by měly tedy vycházet z potřeb žáků. Jaké ale jsou potřeby žáků v souvislosti s učebnicemi? Výzkumy naznačují, že žáci v učebnicích hledají materiály, které vzbudí jejich pozornost a usnadní jim proces učení. Zejména se jedná o jasný a srozumitelný text, fotografie, grafy, obrázky, slovníčky, rejstřík, stručná shrnutí učiva na koncích kapitol, velká písmena, krátké odstavce, příklady usnadňující porozumění učivu, ukázky praktické aplikace učiva v každodenním životě, otázky na koncích kapitol sloužící nejen k opakování učiva, ale také k hlubšímu přemýšlení a zvýrazněné klíčové pojmy. Co se užívání učebnic týče, žáci preferují, když učitel používá učebnici jako zdroj a materiál k diskusi, čtení důležitých částí výkladového textu, k dokreslení názoru nebo ujasnění myšlenky, podpoře výuky, popřípadě pokud práci s učebnicí doplňuje dalšími metodami a prostředky – videem, besedami, terénní výukou aj. Žáci kriticky hodnotí učitele, kteří jsou absolutně závislí na učebnicích a ty kteří používají učebnici způsobem, aby studenty zaměstnali (např. často požadují, aby si žáci přečetli text a zodpověděli související otázky v učebnici).

Z výše uvedeného vyplývá, že učitelé i žáci přistupují k učebnicím z naprosto odlišných pozic. Zatímco učitelé v nich spatřují materiál k přípravě na výuku, žáci po učebnicích požadují, aby jim co nejvíce usnadnily proces učení nejen během školní výuky za asistence učitele, ale také během samostatné domácí přípravy na školní výuku.

Jak vybrat kvalitní učebnici?

Ministerstvo školství mládeže a tělovýchovy ČR uděluje a odnímá učebnicím a učebním textům pro základní a střední vzdělávání schvalovací doložku na základě posouzení, zda jsou

v souladu s cíli vzdělávání stanovenými školským zákonem, vzdělávacími programy a právními předpisy. Seznam učebnic a učebních textů, které mají platnou schvalovací doložku, zveřejňuje ministerstvo na svých internetových stránkách (www.msmt.cz). Schvalovací doložka se obvykle vydává na dobu 6 let. Uplynutí doby platnosti doložky však v žádném případě neznamená, že učebnici nelze již dále používat. Rozhodnutí o používání či nepoužívání jakékoliv učebnice je zcela na úvaze ředitele školy, pouze s podmínkou, že učebnice, které nemají doložku ministerstva, není možné hradit z rozpočtu školy.

V současnosti mají učitelé zeměpisu k dispozici širokou nabídku učebnic pro základní i střední školy. Učebnice zeměpisu pro základní školy nabízí v současnosti 11 nakladatelství (Alter, Fortuna, Fraus, Moby Dick, Nakladatelství České geografické společnosti, Nová škola, Práce, Prodos, Prospektrum, Scientia, SPN). Pro výuku na středních školách jsou učitelům a žákům k dispozici učebnice ze tří nakladatelství (Fortuna, Nakladatelství České geografické společnosti, SPN). Všechna uvedená nakladatelství nabízejí dohromady více než stovku učebnic zeměpisu (geografie) a počet nakladatelství i počet vydávaných učebnic nadále stoupá. Vzhledem k vysokému počtu učebnic na trhu je možné konstatovat, že učebnice jsou pro jejich vydavatele zdrojem nemalých zisků. Učebnice určené pro stejný ročník a typ školy se nicméně výrazně odlišují celkovou koncepcí, odborným, didaktickým i technickým zpracováním. Rozdílný rozsah učebnic je patrný na první pohled. Učebnice se také odlišují z hlediska obsahu. Některé výzkumy například naznačují, že počet geografických pojmů společně uvedených v učebnicích zeměpisu z různých vydavatelství se pohybuje pouze kolem 10 %.

Vzájemná odlišnost učebnic ukazuje, že přítomnost Schvalovací doložky MŠMT není spolehlivou zárukou odborné, psychologické, pedagogické, didaktické a technické kvality učebnic. Učitelé mohou vybírat ze široké nabídky různých titulů, nicméně rozhodnutí o využití konkrétní učebnice v praxi je ponecháno pouze na jejich vlastním uvážení. Stojí tak před problémem, jak vybrat tu nejhodnější učebnici, jaké faktory a která kritéria brát především v úvahu. Obecně řečeno při výběru učebnic by učitelé měli brát v potaz charakteristiky a potřeby jejich uživatelů, tedy především žáků.

Učebnice je složitým komplexem jednotlivých strukturních složek (verbální, neverbální, technická aj. složka učebnic). Každou z těchto složek je třeba hodnotit jiným způsobem. Hodnotící nástroje pro objektivní hodnocení těchto dílčích složek jsou poměrně obtížné a jejich aplikace je časově náročná. Většina učitelů nemá k dispozici takové množství času, aby např. mohli na začátku každého školního roku za pomoci složitých vzorců měřit obtížnost textu jimi vybíraných učebnic. Mimo to tato náročná procedura je pouze jednou z dílčích charakteristik celkové didaktické využitelnosti učebnice ve výuce. Důležitým vodítkem pro výběr učebnic by měly být především závěry pedagogického výzkumu. Učitelé mají k dispozici několik publikací, ve kterých jsou prezentovány metody a závěry dílčích analýz učebnic, na jejichž základě je možné učinit konečné rozhodnutí o výběru konkrétní učebnice.¹

Pokládáme za užitečné připomenout, že ne všechna nakladatelství nabízí kompletní učebnicové soubory. Přítomnost příručky pro učitele, pracovního sešitu, CD-ROM, on-line podpory apod. by měla být jedním z vodítek při výběru kvalitní učebnice. Příručkou pro učitele nerozumíme „kuchařku“, která poskytuje přesný návod, jak vyučovat určitou stránku v učebnici, ale máme na mysli komplexní materiál, který je zásobárnou otázek, úloh a námětů pro žáky, případně rozšiřujících informací pro učitele.

---

¹ PRŮCHA, J. *Učebnice: Teorie a analýzy edukačního média*. Brno : Paido, 1998. MAŇÁK, J.; KLAPKO, D. (eds). *Učebnice pod lupou*. Brno : Paido, 2006. MAŇÁK, J.; KNECHT, P. a kol. *Hodnocení učebnic*. Brno : Paido, 2007. KNECHT, P.; JANÍK, T. a kol. *Učebnice z pohledu pedagogického výzkumu*. Brno : Paido, 2008.

Jak s učebnicí pracovat?

Jak uvádíme výše, učebnice by neměla učitelům sloužit pouze jako podkladový materiál pro přípravu na vyučovací hodinu, ale měla by být především pravidelně využívanou pomůckou v hodinách zeměpisu i během domácí přípravy žáků. Jedná se prakticky o jediný didaktický prostředek, který mají všichni žáci k dispozici doma i ve škole. Učitelé by si měli být vědomi tohoto potenciálu a snažit se s učebnicí ve výuce v co největší míře kreativně pracovat. Připomínáme ovšem, že nikde není uvedeno, že by měl učitel v učebnici chronologicky postupovat stránku po stránce. Stejně tak není bezpodmínečně nutné vyučované tematické celky učiva přizpůsobovat tematickým celkům uvedeným v učebnici. Učitel může v učebnici vynechávat odstavce či celé kapitoly, vybírat pouze to, o čem se domnívá, že je vhodné využít při realizaci konkrétní vyučovací hodiny. Učebnice mohou sloužit jako zdroj textů, se kterými je možné ve vyučovacích hodinách pracovat a s jejich pomocí rozvíjet čtenářskou gramotnost žáků (hledat hlavní myšlenky, vypracovávat souhrny aj.). Důležitá je také přítomnost vizuálních prvků v učebnicích. Ty by neměly plnit pouze dekorativní funkci, ale měly by vždy mít zcela konkrétní didaktický účel. Například fotografie a obrázky v učebnici by měly být co nejvíce využívány k názornému zprostředkovávání skutečností uváděných v textu, případně k motivaci pro hlubší zamyšlení, analýzu vztahů nebo diskusi. Otázky a úkoly uvedené v učebnici by se měly jednak odvolávat na informace obsažené v učebnici a jednak motivovat žáky k samostatnému uvažování a řešení problémů, případně k prezentaci výsledků jejich vlastní práce. Může se stát, že učebnici není možné k výše uvedeným aktivitám využít. V tomto případě doporučujeme zhodnotit, zda vámi používaná učebnice je skutečně tou nejlepší na trhu.

Nedostatky učebnic je možné poměrně snadno nahradit dalšími textovými materiály, které lze čerpat např. z domácích i zahraničních časopisů pro učitele zeměpisu i ostatních odborných publikací týkajících se geografického vzdělávání. Mimo to je třeba mít na paměti, že učebnice je pouze jedním z mnoha didaktických prostředků, které lze ve výuce zeměpisu (geografie) pravidelně využívat. Tuhle skutečnost si některá nakladatelství učebnic uvědomují a snaží se učitelům nabízet učebnicové soubory obsahující mimo jiné také elektronické verze jimi vydávaných učebnic i další didaktické materiály.

Shrnutí

Kreativní práce s učebnicí, ať již v papírové či elektronické podobě, by měla být pro učitele jednou z důležitých součástí výuky zeměpisu. Základním kritériem výběru učebnic by měla být především jejich využitelnost v každodenní výuce. Učebnice by měla být jedním z mnoha didaktických prostředků, se kterými se žáci ve výuce zeměpisu (geografie) setkají. Pro učitele je učebnice důležitá zejména kvůli tomu, že podrobně didakticky rozpracovává obsahy geografického vzdělávání definované v rámcových vzdělávacích programech. Pro žáka je učebnice názornou pomůckou, která ho s přihlédnutím k jeho rozvoji a zájmům informuje o základních myšlenkách a principech geografie jako vědecké disciplíny a její přínosnosti pro každodenní život. O konkrétní obsahové náplni vyučovací hodiny nicméně vždy rozhoduje učitel, neboť pouze učitel dokáže přizpůsobit výuku aktuální situaci a potřebám svých žáků.